

QORAQALPOQ TILIDAGI AYRIM FRAZEOLOGIZMLARNING SEMANTIK TAHLILI

Toliyeva Shoirra Ilhomovna

Qoraqalpoq davlat universiteti o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu bu maqolada qoraqalpoq tilidagi ayrim frazeologizmlar semantik jihatdan. Qoraqalpoq adabiyotidagi ayrim xalq og'zaki ijodiga mansub maqol va dostonlardagi iboralar tahlilga tortilgan. Shuningdek, maqolada qoraqalpoq tilidagi frazeologizmlar mavzuviy guruhlari haqida so'z borgan.

Kalit so'zlar: Frazeologiya, frazema, frazeologizm, qoraqalpoq tili, frazeologik birlik, maqol, somatizm, tasviriy ifoda, hikmatli so'z, doston.

Qoraqalpoq tilshunosligida Jiyenbay Eshbayev "Qoraqalpaq tilini qisqasha frazeologik so'zligi" (1985), G.Aynazarova "Qoraqalpaq tilidagi eki komponentli frazeologizmler" nomzodlik dissertatsiyasi (2000), Sh. Abduazimov hamda E. Berdimuratov kabi tilshunos olimlar frazeologiya sohasi bo'yicha bir qator tadqiqot ishlarini amalga oshirganlar.

Qoraqalpoq tilidagi frazeologizmlar o'rta va yuqori o'quv o'rinlari uchun mo'ljallangan darsliklarga kiritilishi bilan birga alohida ilmiy tadqiqot ishi sifatida ham tadqiq qilindi. Ushbu tadqiqotlarda qoraqalpoq tilidagi frazeologizmlar semantik tarafdin to'rt guruhga bo'lib o'rganilgan: frazeologiyaliq otlesiwler, frazeologiyaliq birlikler, frazeologiyaliq dizbekler, frazeologiyaliq so'zler.

- Frazeologiyaliq otlesiwler. Frazeologiyaliq otlesiwler – ular tarkibidagi so'zlar o'zlarining leksik ma'nosini yo'qotib, barchasi bir ma'noni anglatadi. Masalan: Pishiq murni batpastay, to'gayga barip kiredi. Bu misoldagi "pishiq murni batpaytu'gin"

turg'un birikmasi "qalin to'gay" (qalin to'qay) ma'nosini anglatib, undagi so'zlar o'zlarining yakka ma'nosini yo'qotib, barchasi umumiy bir ma'noni anglatib kelayapti.

Frazeologiyaliq otlesiwlar dostonlarda ham uchraydi:

Sol waqıtta xalıqtıń, arasına ot salǵan;

Eki qolıńdı tıǵıp qaldıń murnıńa;

Eli menen qosılıp, shaǵal máslik qıladı;

Jer tanabın quwırdı;

Jer menen jeksen bolarsañ.

("Qirq qiz" dostoni)

Ushbu misollardagi frazeologiyaliq otlesiwlar quyidagi ma'nolarni bildiradi:

"arasına ot salıw" — «awızbirshiligin buzıw, bereketin qashırıw» ma'nosida,

"eki qolın murnına tıǵıp qalıw" — «heshnársege iye bolmay qalıw barınan ayırılıw» ma'nosida,

"shaǵal máslik qılıw" — "qatti quwanıw, ayshi-áshiret qurıw" ma'nosida,

"jer tanabın quwırıw" — "tez, shaqqan júriw" ma'nosida,

"jer menen jeksen bolarsañ" — "qazalanıw, qaytıw bolıw" kabi ma'nolarda qo'llanilgan.

Yuqoridagilardan boshqa "Qirq qiz" dostonida quyidagicha frazeologiyaliq otlesiwler uchraydi: betine kúye jaǵıw, Atına teris mingiziw, táwbe etiw, ǵayip bolıw, bir pul etiw, jigerin qum etiw, kózine qan tolıw va boshqalar.

- Frazeologiyaliq birlikler. Turg'un so'z birikmalari qurilishidagi so'zlarning bittasi yakka holdagi ma'nosini saqlab qoladi. Frazeologizmlarning bu turi frazeologiyaliq birlikler hisoblanadi.

Masalan:

Qulaq saldı qaytadan;

Qulaǵına ilmedi;

Bende qıldıń sen arıwdı qulaq as;

Gúrmelip tili barmadı;

Bu misoldagi “qulaq saldı” frazeologik birligi “tınladı” degan ma’noni anglatadi, “qulağına ilmedi” frazeologik birligi “tınlamadı” degan ma’noni, “qulaq as” frazeologik birligi “tıñla” degan ma’noni, “gúrmelip tili barmaw” — “batılı barıp ayta almaw” degan ma’noni, “mañlay shıtpaw” — “ashıwlanbaw” degan ma’noni, “kewlin alıw” — “kewlin shad qılıw” degan ma’noni, “kewli toq bolıw” — “qapa qılmaw” degan ma’noni anglatish uchun qo’llanilgan. Bulardan boshqa dostonda quyidagi frazeologik birliklar qo’llanilgan: tabağa qalmaw, miyri qanıw, ada bolmaw, shıbın jan, kóz shaladi, kózine is kóriniw, arqasi qozıw, ayı alınıw, qazan urıw, tañ qalıw, esi awıw, esten tanıw, qanı qashıw, qulağın tigiw, kewlin kóteri w, bas iyıw, áwere sarsañ bolıw va boshqalar.

- Frazeologiyalıq dizbekler. Frazeologiyalıq dizbeklarning tarkibidagi so‘zlarning ma’nosi alohida holdagi ma’nosiga juda yaqın bo‘lib keladi. Masalan:

Qabağın úyip Jurin taz;

Gúlayımjan, aqılımdi almasañ;

Bu misollardagi “qabağın úyiw – “ashıwlanıw, qapa bolıw” degan ma’noni, “aqıl alıw” – “keñesti tıñlaw” degan ma’noni, “moynın burmaw” – “tıñlamaw, qayırlıw” degan ma’noni, “ishi biliw” – “tek ózine belgili” degan ma’noni, “qas qaqpaw” - “uyıqlamaw” degan ma’noni, “quwanışı qoynına sıymaw” – “shennen tıs quwanıw” degan ma’nolarnı anglatadi.

Ushbu dostonda yana kózi tınıw, tisin qayraw, kózine kórsetiw va boshqa ko‘plab frazeologiyalıq dizbekler uchraydi.

- Frazeologiyalıq sózler. Professor E.Berdimuratov qoraqalpoq tilidagi frazeologizmlardi semantik tarafdin tahlil qilishda qoraqalpoq tilidagi maqollar, idiomalarnı frazeologizmlarning alohida bir turi sifatida qarab, “frazeologiyalıq sózler” degan termin bilan ataydi.

“Qirq qiz” dostonida oz miqdorda bo‘lsa ham mana shunday frazeologizmlar uchraydi. Masalan:

Batır ańqaw er gódek;

Jamanlıq qılsañ birewge;
Sol aldına keledi;
Óltiremen dep birewdi;
Orlar qazsa tórt qırlap;
Sol adam burın óledi;
("Qırq qız" dostoni)

"Qırq qız" dostonidagi maqollar tarkibidagi soʻzlarning oʻrin tartibi almashtirib qoʻllanilgan. Masalan, qoraqalpaq tilida "Birewge jamanlıq qılsañ, aldına sol keledi" degan maqol bor. Bu maqol dostonida "Jamanlıq qılsañ birewge, sol aldına keledi" kabi soʻzlarning tartibi oʻzgartirilib qoʻllanilgan, lekin oʻrinlari oʻzgargani bilan uning taʼsirchanligi oshgan. Shuningdek, "Qatinniń shashi uzun, aqılı kelte" degan maqol "Jasağanda qatinniń aqılı kelte, shashi uzun" kabi qoʻllanilgan. Dostonni aytuvchi baxshilar taʼsirchanlikni kuchaytirish maqsadida yuqoridagi kabi maqollar tarkibiga oʻzgarish kiritib, soʻzlarning oʻrin tartibini oʻzgartirib qoʻllagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI: (REFERENCES)

1. Xojiyev A, Begmatov E., "Hozirgi oʻzbek adabiy tili va uni oʻrganishning aktual masalalari" Oʻzbek tili va adabiyoti 1992.
2. Begmatov E. Hozirgi oʻzbek adabiy tilining leksik qatlamlari. Toshkent 1985-yil.
3. Iskandarova Sh.M. Oʻzbek tili leksikasining mazmuniy maydon sifatida oʻrganish. Filologiya fanlari doktori diss.Avtoref. Toshkent, 1999.
4. Jiyeubay Eshbayev, "Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi", Nukus shahri, "Qaraqalpaqstan", 1985-yil.